

*E.Hüseynova. Oğuz qrupu türk dillərində bitki aləmini əks etdirən leksika
// Əlyazmalar yamur, 2019, №2 (9), s. 192-201.*

UOT: 811.512.1

Elnurə Hüseynova
*doktorant, kiçik elmi işçi,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Bakı ş. H.Cavid pr., 31.
e-mail: elnure.huseynova@mail.ru*

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ BİTKİ ALƏMİNİ ƏKS ETDİRƏN LEKSİKA

Oğuz qrupu türk dillərində təbiət leksikasını tədqiq edərkən bu dillərdə işlədilən sözlərin oxşar və fərqli məqamlarını müşayiət etmək mümkündür, eyni dil qrupuna daxil olmalarına baxmayaraq bu sözlərin də öz aralarında fərqli məqamları vardır.

Açar sözlər: *bitki aləmi, oğuz qrupu türk dilləri, omonimlər, gül adları, ot adları*

Giriş

Biologiya canlı təbiət haqqında elmdir. Biologiyanın bitkiləri tədqiq edən sahəsi isə botanika adlanır. Botanika yunan mifologiyasında bitki aləmini tərənnüm edən mifik canlıya verilmiş addır. Botanika özündə bitkilərin inkişafı, yayılması, bölgüsü, təsnifatını əhatə edən elm sahəsidir.

Nəinki Azərbaycan, oğuz qrupuna daxil olan dillərin hər biri fərqli bitki aləminə, yayılma arealına və təsnifatına malikdirlər. Oğuz qrupundan Türkmənistan və Azərbaycanın bir hissəsi dağlıq, Türkiyə və qaqauzların yayıldığı Moldova ərazisi isə düzən vilayətlərində yerləşir. Bu ölkələrin fərqli areallarda yayılması bitkilərin də növ müxtəlifliyinə gətirib çıxarmışdır. Türkmənistanın qızıl kitabını tədqiq edərkən bir çox endemik bitkilərə rast gəlmək olar ki, onların sayının azlığı yalnız müəyyən bölgədə rast gəlinməsi və ya saylarının tükənməsi ilə əlaqədardır.[1,7]

Hal hazırda dünyada 7000-ə yaxın dil mövcuddur. Ancaq bu dillərin 80%-i aktiv olaraq istifadə olunmaqdadır.(Aktiv hesab edilən dillərə hal hazırda müstəqilliyini elan etmiş ölkələrdə danışılan 70-ə yaxın dillər daxildir.) [2]Dünya dillərini yeddi dil: ingilis, alman, ispan,portuqal, ərəb, rus və fransız dilləri təşkil edir.

Dünya dilləri arasında türk dilinin müstəsna rolu var. Türk Dil Qurumunun rəhbəri Şükrü Haluk Akalın illərlə apardığı tədqiqatlar nəticəsində Türk dilinin dünya dilləri arasında böyük sıxılıqla istifadə olunduğunu söyləyir.[3] Belə ki, onun apardığı tədqiqatlara görə türk dili dünya dilləri arasında ən çox istifadə edilən beşinci dildir. Şükrü Haluk Akalının mətbuatda “Türk dilinə sahib çıxmaq” adlı məruzəsində dünyada 220 milyon kəsin türk dillərində danışdığını vurğulayır. Bu rəqəm isə öz növbəsində 3% dünya əhalisinin sayına bərabərdir. Türk dilləri öz aralarında toplam 6 qrupa ayrılır, bu 6 qrupun içində 39 dil yer almaqdadır. Haluk Akalın Türkiyə türkcəsinin 12 milyon km²-lik bir ərazidə müxtəlif ləhcələrdə, şivələrdə istifadə edilən Türk dilinin ən böyük qolu olduğunu söyləyir.Akalın öz fikrini belə ifadə edir: “Türk dili sadəcə Türkiyə ərazisi daxilində istifadə edilmir. Məsələn Rusiyada Tofa bölgəsində ancaq 30 nəfər türk dilində danışır və onlar öz dillərini qorumağa çalışırlar.

Dünyada ən çox danışılan dillər çin, ingilis, ispan və hind dillərindən sonra məhz türk dilidir. Hazırda oğuz qrupuna daxil olan dillərdə 140 milyona yaxın insan danışır.

Oğuz sözünün etimologiyası Göytürk imperiyasının parçalanmasından sonra meydana çıxan oğuz etnosu ilə əlaqədardır. 750 ilə 1055 illəri arasında mövcud olmuş bu qəbilənin banisi Oğuz Xaqandan məhz oğuz adını aldığı güman olunur. Hal hazırda oğuz dili ölmüş hesab edilsə də bu dildən Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dilləri törəmişdir. Qədimdə mövcud olmuş Oğuz xaqanlığı Aral gölündən Xəzər dənizinə və Sırdərya çayına qədər olan əraziləri əhatə etmişdir. X-XI əsrlərdə oğuzlar özlərinin ilk yaşayış məskənlərini tərk edib ilk öncə Türk Səlcuq dövlətini, daha sonra Osmanlı imperiyasının əsasını qoymuşlar. Bununla yanaşı belə bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, səlcuqlar oğuzların qınıq, osmanlılar qayı, ağqoyunlular isə bayandır boyundan gəlməkdədirlər. Eyni zamanda monqol yürüşlərindən sonra bu torpaqlarda müsəlman inancını qəbul etmiş türk tayfaları monqol əlyazmalarında türkmən olaraq qeyd olunur.[4,3]

Türk dilinin hazırki yayılma arealı Şərqi Avropadan, Şimal Buzlu okeanına və Çinə qədər olan geniş bir ərazini əhatə edir. Türklərin belə bir geniş əraziyə yayılmasında fəthlərin böyük rolu olmuşdur. Türkiyə türkcəsindən dünya dillərinə 11000 söz və ifadə, ümumi türk dillərindən isə dünya dillərinin işlək leksik fonduna 20000-ə yaxın söz keçdiyi məlumdur. Məsələn: ada, baba, köşk, çakal, bacanak, açık və s.[5,8]

Ümumilikdə götürüldükdə isə türk dilləri içərisində ən çox danışılan iki dili oğuz qrupu türk dillərini təmsil edən Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan dili tutur. Oğuz qrupuna Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan dili ilə bərabər qaqauz və türkmən dilləri də daxildir. Azərbaycan dili digər adıyla Azərbaycan türkcəsi oğuz qrupu türk dillərinə və ya şimal şərqi türk dilləri ailəsinə daxildir. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olmaqla Azərbaycan ərazisində 10 milyona yaxın şəxs, ölkə xaricində isə təxminən 25 milyon nəfərin danışdığı dildir. Türk dili hazırda Türkiyə Cumhuriyyətinin və Şimali Kipr Türk respublikasının rəsmi dövlət dilidir. Dünyada 70 milyona yaxın şəxs türk dilində danışır. 15 milyona yaxın şəxs isə türk dilindən ikinci ana dil kimi istifadə edir. Makedoniya, Rumıniya və Kosovada türk dili az saylı əhəlinin rəsmi ünsiyyət dili statusunu qazanıb, həmçinin İraqda, Bosniya və Hersoqovinada, Yunanıstanda türk dili əhəlinin əzsaylı xalqları tərəfindən ana dili olaraq istifadə edilir. Türk dilinin hal hazırda İstanbul şivəsi üstünlük təşkil etsə də Qara dəniz, Egey dənizi ətrafı, Anadolu(Mərkəz), Şərqi Türkcə, Şimali Şərqi Türkcə şivələri də mövcuddur. Türkmən dili hal hazırda Türkmənistanın dövlət dilidir, 7 milyona yaxın şəxs türkmən dilində danışır. Türkmənistandan savayı bu dil böyük əksəriyyətlə İran, Əfqanıstan, Özbəkistanda danışılır. Türkmən dilinin 13-ə yaxın dialekti mövcuddur. Nohurly, Anaulı, Hasarly, Neresim, Yomut, Teke(və ya Tekke), Göklen, Salur, Sarık, Arşarı, Çavdır, Çağatay, Nayman türkmən dilinin dialektləridir. Qaqauz dili rəsmi dil kimi Moldovanın tərkibində muxtariyyət qazanmış Qaqauz Respublikasının dilidir. Qaqauzlar hal hazırda Moldovanın cənub qərbi ilə Ukraynanın qərbindəki Prut çayı ətrafında yaşayan dini mənsubiyyətini itirib xristianlaşan, lakin milli mənsubiyyətini qorumuş türk dilli xalqdır. Qaqauz dili muxtariyyət statusu almış Qaqauz Respublikasından başqa Ukraynanın Odessa bölgəsində, Bolqarıstanın şimal qərbində Yunanıstanın Keserya bölgəsində, Rumınyanın Dobruca əyalətində, son illərdə isə köç hadisələrinin baş verməsi səbəbindən Qafqazın şimalı və Qazaxıstanda istifadə olunan türk dilidir. [6,432] Qaqauz türkcəsi 2 dialektədən ibarətdir. Bunlar: 1) Mərkəz dialekti (Çadır və Komrat bölgələrində danışılan dialektlər; Avdarma, Başküü, Baurçi, Beşalma, Kazayak və s.) və 2) Cənub dialekti (Qaqauz Respublikasının cənubunda yer alan Valkaneş və Ukraynanın Odessa bölgəsində danışılan dialektlər daxildir.)

Azərbaycan təbiəti həm flora, həm də fauna baxımından zəngindir. Ölkəmizdə 600-dən çox şəfali bitki və yabanı ot növləri mövcuddur. Azərbaycanın bir neçə iqlim qurşağında yerləşməsi və coğrafi məkan xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi bitki növlərinin çoxluğuna səbəbdir.[7,1] Ümumilikdə götürüldükdə isə Azərbaycanda 4000-dən çox bitki növləri vardır

ki, bu qədər çox bitki adının formalaşdırılması fərqli formalarda (leksik, həm yerli, həm başqa dildən alınmalar hesabına, həm də yeni sözlər əmələ gətirməklə formalaşır. Dildəki bitki adlarının oxşar və fərqli cəhətlərinin təsnifatını verməmişdən öncə bitkilərin ümumi təsnifatı ilə tanış olaq.

Qaqauz dilində olan bəzi sözlər vardır ki, onların Türkiyə türkcəsində qarşılıqları olsa da Azərbaycan və Türkmən dillərində analoji ekvivalentləri mövcud deyil. [8,19] Bu həmin bitkilərin göstərilən coğrafiyaya məxsus olub digər iqlim şəraitlərində rast gəlinməməsi və ya endemik xarakterli bitkilərin müəyyən arealda olub digərində olmaması ilə bağlıdır. Baskakovun 1991-ci ildə Ankarada nəşr olunmuş Gagavuz Türkcəsinin Sözlüğü kitabında olan bəzi bitki növləri vardır ki, onların türk dilində qarşılıqları olsa da tam anlamı verilmədiyindən digər dillərdə ekvivalentlərini tapmaq mümkün deyil. [9,3] Bunları: a) gül adları- *busulek* (bahçe gülü), *Laitsa/lagitsa* (gül adı) türk dilində qarşılığı *topçan* gülüdür, *maadem çiçee* (çiçək türü), *zurna* (bir tür çiçək), b) ot adları-*çitran* (uzun ot), *çorlan/çurlan* (bir otun adı), *epelek* (bir tür ot), *güven* (tikanlı ot, bəzən də tikan növü olaraq qəbul olunur), *hran/hren* (yabani ot), *kabalak* (bir otun adı), *sütlen* (bir bitki adı, ot), *şindila* (bir ot növü, bəzək bitkisi ot), c) bitki adı-*hiştir* (bir bitki adı), *leuşten* (bir bitki adı), *paun* (bu sözün həm bitki adı mənasında, həm də tavuz kuşu anlamlarında işlədilir), *susay* (bir bitki adı), *tatula* (narkotik tərkibli bitki adı) kimi qruplaşdırmaq olar.

Oğuz qrupu türk dillərində sözlərin fərqli tərcümə edilməsi onların leksik, qrammatik, fonetik aspektdə fərqli məqamlarını ortaya çıxarır.

Oğuz qrupu türk dillərində bitki adlarını müqayisə etdiyimiz zaman bəzi sözlərin həm yazılış, həm də mənasının heç bir dəyişikliyə uğramadan ilkin vəziyyətdə olduğunu görürük. Bu sözlərə misal olaraq hər dörd dildə eyni ilə işlənən *soya*, *limon*, *arpa*, *çay*, *gül*, *nar*, *ot*, *saman*, *üzüm* sözlərini misal göstərə bilərik. [10,236] Bu sözlər Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərində eyni ilə işlənərək heç bir fərqli nüansa sahib deyillər. Ancaq burada diqqət yetiriləsi məqam bu sözərin bəzən ikinci mənalının da olmasıdır. Məsələn qaqauz dilində *arpa* sözünün *harpa* variantı da mövcuddur ki, bu da qaqauz dilinin xüsusiyyətlərindəndir ki, sözün əvvəlində h samiti əlavə olunur. [12,111] Hər dörd dildə çay formasında işlədilən leksik vahid əski türk yazılı qaynaqlarında *uquz/uqus* biçimində işlədilmişdir. [11, 104] Göründüyü kimi *çay* sözü hal hazırda hər dörd Oğuz qrupuna daxil olan dillərdə eyniliyini qorusa da tarixi məxəclərdən keçərkən ilkin formasını tamamilə itirmişdir. *Gül* türkmən dilində eyni zamanda gülmək mənasında fel kimi, bundan başqa bəzək, naxış növü, gözün ağı, ələ salmaq mənalarda da işlənir. Bundan başqa türkmən dilində *nar* sözünün *enar* forması da vardır. Bundan başqa türkmən dilində *nar* ərəbcədəki *od*, *alov* mənasını da verir. [13,63] *Saman* sözünün qaqauz dilində eyni zamanda ləzzətsiz, boş mənalı da vardır. Türk dillərində eyni ilə işlənən bu söz atalar sözlərində də işlənməsindən mənasını itirmədiyini və təhrif olunmadığını görürük. *Buulan tutuner samandan da.* (Qaqauz atalar sözü)- *Denize düşen, (y)ılana sarılır (samana tutunur).* (Türk atalar sözü) -*Boğulan samana yapışar.* (Azərbaycan atalar sözü) [9,42]

Oğuz qrupunda bəzi sözlər də vardır ki, cuzi hərf və səs dəyişməsi ilə demək olar ki, eyni cür yazılır və tələffüz edilir. Məsələn Azərbaycan dilində *ağac* formasında işlənən söz, türk dilində son samitin karlaşması ilə *ağaç*, qaqauz dilində ilk samitin düşüb sait qoşalaşması ilə *aaç*, türkmən dilində isə ilk samitin cingiltiləşməsi ilə *agaç* biçimində işlədilir. Həmçinin bu sözün qədim türk dillərində işlənmə məqamı fərqlidir. Belə ki, Platon Melioranski və Nikolay Katanov kimi tanınmış türkoloqların rəhbəri olan Vasili Radlovun 1894-cü ildə alman dilində qədim Monqulustan ərazisində yaşamış əski türklərin yazılı abidələrini tədqiq etmiş və eyni əsərdə onların müxtəlif aspektlərdən təhlilini vermişdir. Burada diqqət çəkən Azərbaycan dilində *ağac* formasında işlədilən sözün qədim yazılı abidələrdə *ıqaç* və *yıqaç* şəklində işlənməsidir. Tarixi aspektdən təhlil etdikdə zamanla ilk *ı* saitinin *a* saiti ilə əvəz olunması, eyni zamanda *q* samitinin də *ğ* kar qarşılığı ilə dəyişməsini görmək mümkündür,

ancaq son *aç* morfeminin tarixi zaman müddətində dəyişilməməsi də diqqət çəkici məqamlardandır.[11, 101] Azərbaycan, qaqauz və türkmən dillərində *alma* biçimində işlədilən söz, türk dilində ilk saitin dəyişməsi ilə *elma* şəkilində işlədilir. Azərbaycan dilində *bibər* formasında işlədilən söz türk dilində *ə-e* sait dəyişimi ilə *biber*, qaqauz dilində isə *biber* formasının yanısıra *arđey* olan tamam fərqli şəkli də işlədilir, türkmən dilində isə təməmən fərqli olaraq *burç* sözü işlədilir ki, bu söz türk dilində qala, müdafiə səddi deməkdir.[12,34] Azərbaycan dilində işlədilən *armud* sözü qaqauz və türk dillərində son samitin karlaşması ilə *armut* şəklini alır, türkmən dilində isə *u-ı* əvəzlənməsi ilə *armıt* formasında işlədilir. Azərbaycan dilindəki *badəm* sözü isə qaqauz dilində *ə-e* əvəzlənməsi ilə *badem*, türkmən dilində isə bizim ləhçələrdə işlədilən *badam* formasında işlədilir. Azərbaycan dilində *bambuk ağacı* türkmən və qaqauz dilində eyni ilə türk dilində isə son saitin düşməsi ilə *bambu* formasında işlədilir. Türk dilində *buğday* sözü türkmən dilində *ğ-g* cingiltiələməsi ilə *bugday*, Azərbaycan dilində son samitin düşməsi ilə *buğda*, qaqauz dilində isə *uğ-oo* əvəzlənməsi ilə *booday* formasını almışdır, amma qaqauz dilində *jito* və *jitu* variantları da vardır. *Buğda* sözü keçmiş uyğur mətnlərində rast gəlinir. Belə ki, son saitin uzanması halı (*buğda:y*) o dönəm mətnlərində aşkarlansa da indi uzanma hadisəsinə rast gəlinmir. Sir Gerard Klauson 1972-ci ildə Oksfordda nəşr olunmuş XIII əsr qədim türk dilinin etimoloji lüğətində “An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish” bu sözün hər dönəm türk dillərində işlədildiyini qeyd edir.[13, 312] Bəzən isə müəyyən dillərdə sözlər eyni digərlərində isə cüzi səs fərqi ilə eyni ilə qalır. Məsələn: Azərbaycan və türkmən dillərində *çovdar* (türkmən dilində isə sona *-ı* saitin artırılması ilə *çovdarı*, türk və qaqauz dilində isə *o-a* əvəzlənməsi ilə *çavdar* biçimində yazılır. Bununla yanaşı bəzən qaqauz dilində bir mənə bir neçə sözlə ifadə olunduğundan *çavdar*la bərabər *sakara* sözü də eyni mənəni vermək üçün işlədilir. *Çiçək* sözü isə türk və qaqauz dillərində *ə-e* əvəzlənməsi ilə *çiçək* biçimində, türkmən dilində isə hər iki hecəda *-e* saiti ilə *çeçek* biçimində işləyir. Bundan başqa *gül* də türkmən dilində *çiçək* mənəsində işlədilən sözdür. Azərbaycan dilində işlədilən *tut* sözü türkmən dilində də heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan *tut*, qaqauz və türk dillərində isə *t-d* əvəzlənməsi, ilk samitin cingiltiələməsi ilə *dut* biçimində işlədilir. *T-d* əvəzlənməsinin söz sonunda müşayiət olunduğu hallardan birini də *noxud* sözündə görmək olar. Belə ki, Azərbaycan dilində işlədilən *noxud* sözü türk və türkmən dillərində ikinci samit *x-nın h* samiti ilə əvəzlənməsi, bundan başqa son samit *d* samitinin *t* samiti ilə əvəzlənməsi ilə *nohut* biçimində işlədilir. Qaqauz dilində isə *nohut* variantı ilə bərabər, ilk *o* saitin *u* saiti ilə əvəzlənməsi ilə *nufut* formasında işlədilir. Bundan əlavə qaqauz dilində *grah* sözü də *noxud* mənəsində işlədilir ki, bu söz digər oğuz qrupundakı sözlərdən köklü sürətdə fərqlənir. Bundan başqa *h-x* əvəzlənməsinin ilk hecəda müşayiət olunduğu sözlərdən biri də Azərbaycan dilində işlədilən *xurma* sözüdür. Bu söz türk və türkmən dillərində ilk samitin cingiltiələməsi *x-h* əvəzlənməsi ilə *hurma* biçimində işlədilir. Qaqauz dilində isə *hurma* variantı ilə bərabər ilk samitin tez tez düşməsinin müşayiət olunduğu qaqauz dilində *urma* variantı da işlədilir. Azərbaycan dilində işlədilən *əncir* sözü isə türk, türkmən və qaqauz dillərində ilk hecəda *ə-i* əvəzlənməsi ilə *incir* biçimində işlədilir. Türk dillərində eyni yazılış formasında olub, samit səslərin gah cingiltiələməsi, gah karlaşması halının müşayiət olunduğu hallardan biri də *k-g* əvəzlənməsi hadisəsidir. Belə ki, Azərbaycan dilindəki *qamış* sözü türk dilində *q-k* əvəzlənməsi ilə *kamış*, türkmən dilində *q-g* əvəzlənməsi ilə *gamış*, qaqauz dilində isə türk dilindəki kimi *kamış* formasında işlədilir. Diqqət çəkici məqamlardan biri isə türkmən dilində sözlərin əksəriyyətində *q-g* əvəzlənməsi hadisəsinin olmasıdır. Misal üçün Azərbaycan dilində işlədilən *qarpız* sözü türkmən dilində *q-g* əvəzlənməsi hadisəsi ilə *garpız* formasında işlədilir. Türk və qaqauz dillərinə isə son sait *ı-u* əvəzlənməsi və ilk samitin *q-nın* kar qarşılığı *k* ilə dəyişməsi ilə *karpuz* şəkilində işlədilir. *Q-k* əvəzlənməsinin müşayiət olunduğu hallardan biri də *qovun* sözündə görülür. Belə ki, Azərbaycan dilində *qovun* olaraq yazılan söz türk dilində *q-k* və ilk saitin *o-a* əvəzlənməsi ilə *kavun* biçimini almışdır. Türkmən dilində isə ənənəvi olaraq müşayiət etdiyimiz *q-g*

əvəzlənməsi hadisəsi nəticəsində gavun biçimini almışdır. Qaqauz dilində isə *v* samitinin düşməsi nəticəsində *kaun* formasını almışdır. Türk dillərinin bəzilərində *ə* saitinin əlifbada olmaması nəticəsində *ə* səsinin *e* ilə əvəzləndiyini müşayiət edə bilərik. Belə ki Azərbaycan dilində *lalə* şəklində işlədilən söz türk və türkmən dillərində *ə-e* əvəzlənməsi ilə *lale* biçimində işlədilir. Qaqauz dilində isə ilk hecəda *a* saitinin uzanması yazıda da müşayiət olunur və *laale* biçimində işlədilir. Türkmən dilində *çigildem* sözü də vardır ki, bu söz də *lalə* mənasında işlədilir. Bənzər hadisə Azərbaycan dilindəki *nanə* sözünün digər oğuz qrupu türk dillərindəki analoqlarını araşdırdığımız zaman müşayiət olunur. Belə ki, türk dilində *ə-e* əvəzlənməsi ilə *nane*, qaqauz dilində isə ilk saitin uzanması ilə *naane* biçimində işlədilir. Türkmən dilində isə söz fərqli *narpız* formasında işlədilir. *Q-k* əvəzlənməsinin baş verdiyi hallardan biri də Azərbaycan dilində işlədilən *yapraq* sözündə görmək olar. Belə ki, türk, türkmən və qaqauz dillərində bu söz son samitin *q-k* əvəzlənməsi ilə *yapraq* biçimində işlədilir. *H-x* əvəzlənməsinin müşayiət olunduğu sözlərdən bir Azərbaycan dilində işlədilən *toxum* sözünün, türk və türkmən dilində *x-h* əvəzlənməsi ilə *tohum*, qaqauz dilində isə orta samitin düşməsi və ilk saitin uzanması ilə *toom* biçimində işlədilir. Azərbaycan dilində işlədilən *mərcimək* sözünün qaqauz və türk dilində qarşılığı *ə-e* əvəzlənməsi ilə *mercimek*, türkmən dilində isə *c-j* əvəzlənməsi ilə *merjimek* biçimini almışdır. Bundan başqa Azərbaycan dilində *mərcimək* sözünün qısaldılmış biçimi *mərçi* şəklində də işlədilir. Bəzən isə *ş-ç* əvəzlənməsi hadisəsi də baş verir. Buna misal olaraq Azərbaycan dilində olan *şam ağacı* bitkisinin qaqauz və türk dillərində *çam* formasında işlədildiyini görürük. Türkmən dilində isə bu söz tamamilə fərqli olaraq *arça ağacı* şəklində işlədilir. Sait əvəzlənmələrinin baş verdiyi hallardan biri də Azərbaycan dilində işlədilən *dəfnə* sözündə görmək mümkündür. Belə ki, bu söz türk dilində *ə-e* əvəzlənməsi ilə *defne* şəklində işlənsə də, qaqauz dilində tamamilə fərqli olaraq *dafin* biçimində, türkmən dilində isə *lavr yaprağı* şəklində işlənir. Digər bir *ə-e* əvəzlənməsi Azərbaycan dilində olan *ərik* sözündə baş verir ki, bu söz qaqauz və türk dillərində *erik*, türkmən dilində isə *garalı* şəklində tamamilə fərqli olaraq işlədilmişdir. [13,222] Keçmiş türk dili mətnlərində *erik* şəklindən başqa *zərdali*, *şeftali* formaları da vardır. Fərqli məqamların rast gəlinməsi sözlərdən biri də türk və qaqauz dillərində işlədilən *kabak* sözüdür. Bu söz Azərbaycan dilində *k-q* əvəzlənməsi və sözün əvvəlinə *bal* leksik vahidinin gətirilməsi ilə *balqabaq* şəklində işlədilmişdir. Bu sözün türkmən dilində qarşılığı isə *kədi* sözüdür.

Oğuz qrupu dillərində isə bəzən sözlərin tərcüməsi zamanı rus dilinin təsiri ilə rus dilində olan qarşılığının dilə keçməsi müşayiət olunur. Buna misal olaraq Azərbaycan dilində işlədilən *portağal* sözünü göstərmək olar. Bu söz türk dilində *ğ-k* əvəzlənməsi ilə *portakal* biçimində işlədilsə də qaqauzca və türkməncədə rus dilindəki *апельсин* sözünün təsiri ilə eyni formada yəni *apelsin* olaraq həm yazılır, həm də tələffüz edilir. Ancaq qaqauz dilində orta saitin *a-o* əvəzlənməsi ilə *portokal* biçimində də işlədilir. Türkmən dilində isə *narinç* ifadəsi də vardır ki, bu söz həm də rəng mənasında işlədilir. Azərbaycan dilində işlədilən *xardal* sözü türk və qaqauz dillərində *x-h* ilə əvəzlənməsi ilə *hardal* kimi yazılır, lakin türkmən dilində rus dilindəki *зорчунуа* sözünün təsiri altında *gorçitsa* formasında yazılır və tələffüz edilir. Burada digər diqqət ediləsi məqam türk dilləri başqa dillərdən söz gətirdükdə həmin sözün öz məxrəclərinə uyğunlaşdırır, burada da eyni hadisə ilə qarşılaşırıq bu söz türkmən dilində *gorçitsa* olaraq hərfi dəyişmə bilərdi, lakin bu ahəng qanunu belə olsaydı pozulacağından bu söz *gorçitsa* olaraq dilə ilhaq olunub. Həmçinin bu sözün analiz etdiyimiz zaman türkmən dilinə xas digər bir hadisə ilə də rastlaşırıq ki, bu da türkmən dilində *q-g* əvəzlənməsi hadisəsidir. Türkmən dili ümumiyyətlə rus dilindən bir çox söz almışdır ki, bunlardan biri də Azərbaycan dilindəki *çiyələk* sözüdür. Belə ki, bu söz türk və qaqauz dillərində *çilek* kimi işlədilsə də türkmən dilində *çiyələk* sözü rus dilindəki analogi qarşılığı olan *клубника* sözünün təsiri altında lüğətlərdə *klubnika* eyni tələffüz şəklində verilir. Bundan başqa türkmən dilində yalnız bu dildə olub digər oğuz qrupu türk dillərində rastlanmayan *yer tudanası* sözü də işlədilir. Türk dillərindəki *q-k* əvəzlənməsinin müşayiət olunduğu sözlərdən biri də

Azərbaycan dilindəki *qərənfil* sözüdür. Burada türk və qaqauz dillərində *q-k* və *ə-a* əvəzlənməsi baş vermiş və nəticə etibarlı ilə *karafil* biçimində söz qarşımıza çıxmaqdadır. Ancaq burada yenə də türkmən dilində rus dilini təsiri hiss olunur. Türkmən dilində *qərənfil* rus dilindəki *звоздука* sözünün tələffüzü ilə demək olar ki, eynilik təşkil edir. Belə ki, türkmən dilində son sait *a* düşmüş və nəticə etibarlı ilə *gvozdik* biçimini almışdır. Bunu da qeyd edə bilərik ki, XI əsrə aid olan ümumtürk abidəsi Qutadqu-bilikdə 17 ədəd bitki adına rast gəlmək mümkündür. Bunlar *arbut, arpa, azgan, bugday, çiçək, çim, erguvan, kadın, kagıl, kagun, karanfil, kürküm, ot, simiş, tiken, yemiş və yıgaç* sözləridir. [14,205] *Fıstıq ağacının* rus dilində qarşılığı *бук* sözüdür. Bu söz eyni ilə türkmən dilinə aktarılmış və *buk* biçimini almışdır. Qaqauz və türk dillərində *fıstıq ağacı* kəliməsinə qarşılıq olaraq *kayın* sözü işlədilir, ancaq diqqət ediləsi məqam budur ki, qaqauz dilində *kayın* qohumluq mənası bildirən *kayın/kayınçu* sözləri də işlədilir. Bundan başqa Azərbaycan dilində işlədilən *gilas* sözü *g-k, s-z* samit əvəzlənmələri ilə türk dilində *kiraz*, qaqauz dilində son saitin *a-e* dəyişimi ilə *kirez* şəklini almışdır. Bundan başqa türkmən dilində *gilas* sözü rus dilindəki *вишня* kəliməsinin təsiri ilə *vişnya* şəklində dildə işlədilir. Burada rus dilinə xarakterik olan *я* hərfi türkmənə keçəndə *ya* olaraq dəyişilmişdir. Türkmən dilində eyni zamanda *ülje* kəliməsi də işlədilir. Gül adlarında isə bəzən latın dilindəki qarşılıqlarının dilə uyğunlaşdırılmış formalarını görə bilərik. Buna nümunə olaraq Azərbaycan dilindəki *payızgülü* sözünü göstərə bilərik. Bu söz qaqauz dilində *mercen*, türk dilində isə *mercan* formasında işlənir. Ancaq türkmən dilində *mercen/merjen* forması ilə yanaşı *hrizantema* forması da istifadə edilir. Elmi adı latınca *Chrysanthemum* olan mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsinə aid bitki cinsinin təxminən 30-a yaxın növü var. Türkmən dilindəki qarşılığı həm latın dilindəki analoqu *chrysanthemum*, həm də rus dilindəki *xrizantema* sözü ilə uyğunluq təşkil edir. Rus dilini türkmən dilinə təsirinin hiss edildiyi sözlərdən biri də Azərbaycan dilində işlədilən *araxis* sözüdür. Azərbaycan və Türkmən dillərində bu söz rus dilindəki analoqu *apaxuc* ilə eyni səslənir. Türk dilində *yer fıstığı*, qaqauzçada isə *pındık* olaraq işlənir. Diqqət ediləsi məqam qaqauz dilindəki *fıstık* sözü ilə qarışdırılmamalıdır, çünki qaqauz dilində *fıstık* sözünün qarşılığı Azərbaycan dilində *fıstıq* kəliməsidir. Azərbaycan dilində işlədilən *qarağat* sözü qaqauz və türkmən dillərində rus dilindəki *смородина* sözünün təsiri ilə eyni cür deyilir və *smorodina* şəklində yazılır. Türk dilində isə xüsusi ismin müşayiəti ilə *Frenk üzümü* formasında işlədilir. Azərbaycan dilində işlədilən *sarımsaq* sözü türk, qaqauz və türkmən dillərində *q-k* əvəzlənməsi ilə *sarımsak* şəklində işlənir. Bundan başqa qaqauz dilində *kömiiren* sözü də eyni anlamda işlədilir. Qaqauz dilində *sarımsaq* sözünün işlədildiyi atalar sözü də vardır: *Ne sarımsak yemiş ne sarımsaa koker*. Bundan başqa qaqauz dilində *sarımsak* sözünün *xadimə, dayə qız* mənalarında da işlədilməkdədir. İlk dəfə Kaşgarlı lüğətində *sarmusak* şəklində işlənən bu söz Klausenin lüğətində *sarumsak* şəklində işlədilir. [13,853] Dolayısı ilə *sarmusak* biçimi bu sözün əsl deyil, metateza hadisəsinə məruz qalmış şəklidir. [14,192] Rus dilinin təsirinin hiss olunduğu sözlərdən biri də Azərbaycan dilində işlədilən *kərəviz* sözüdür. Belə ki, bu sözün türkmən dilindəki qarşılığı rus dilindəki *сельдепү* sözünün təsiri altında *selderey* biçimində işlədilir. Qaqauz dilində isə *tselina* forması vardır. Türk dilində isə *ə-e* əvəzlənməsi nəticəsində *kereviz* formasını almışdır. Azərbaycan dilində işlədilən *kələm* sözünün türkmən dilindəki qarşılığı *ə-e* əvəzlənməsi ilə *kelem*, türk dilində tamamilə fərqli olan *lahana* sözüdür. Qaqauz dilində isə bu dilə xas mərkəz *h* samitinin düşüb, ilk saitin qoşalaşması ilə *laana* biçimini almışdır.

Oğuz qrupu türk dillərində müşayiət edilən tendensiyalardan biri də rus dillərindən və ya bitkilərin latın dilindəki qarşılıqlarının dil ahənginə uyğunlaşdırılması ilə dilin tərkibinə daxil edilməsi müşayiət olunur. Belə ki, Azərbaycan dilində işlədilən *may inciçiçəyi* sözünün qaqauz dilində *alvitsa*, türk dilində isə *müge* (çiçək) formasında işlədilir. Elmi adı *convallaria majalis*- xoş ətirli, zəhərli, Asiya və Avropanın soyuq iqliminə tab gətirən çoxillik meşə bitkisidir. Türkmən dilində qarşılığı olan *landyş* kəliməsi rus dilindəki *ландыш* ilə eynilik təşkil edir. Bəzi bitki adları vardır ki, onların oğuz qrupunda kökü yoxdur. Belə ki, Azərbaycan

dilində *xaşxaş*, türk və türkmən dilində isə *x-h* əvəzlənməsi ilə *haşhaş*, qaqauz dilində isə ilk samitin düşməsi ilə *aşış* biçimində işlədilir. Lakin *xaşxaş* sözü ərəb dilindən alınma sözdür. Elmi adı *papaver somniferum* olan bu bitki həm yabanı, həm də kultivasiya yolu ilə becərilir. Qaqauz dilində *mak* sözü rus dilindəki analoqu *мак* sözü ilə eyni formada tələffüz edilir. Elmi adı *Panax ginseng* olan *jenşen* bitkisinin vətəni Çin və Şimali Koreyadır. Yabanı halda *jenşen* bitkisinə Koreyada, Çində, Mançuriya, Rusiyanın Xabarovsk və Primorsk vilayətlərində rast gəlinir. Daha çox enliyarpaqlı-kedr meşələrində, bəzən küknar qarışıqlı palıd meşələrində bitir. Qaqauz Azərbaycan və türkmən dillərində rus dilinin təsiri altında bu bitki rus dilindəki *женьшень* şəkli ilə eyni tələffüz olunsa da türk dilindəki *ginseng* sözü ingilis dilindəki *Panax ginseng* sözünün təsiri altında deyilir. Azərbaycan dilində *jenşen* ilə bərabər *Yeradamı* sözü də işlədilir. Azərbaycan dilində işlədilən *cəfəri* sözü türk və qaqauz dilində *maydanoz* şəklində işlədilir. Elmi adı latınca *Petroselinum* olan çətirkimilər fəsiləsinə aid ikiillik bitki cinsidir. Azərbaycan mətbəxində geniş istifadə olunur və dietoloqların məsləhət gördükləri bitkilər arasındadır. Qaqauz dilindəki qarşılığı isə türk dili ilə eyni şəkildə *maydanoz* olaraq həm yazılır, həm tələffüz edilir. Bundan əlavə qaqauz dilində *patencel/petlövka* sözləri də işlədilir. Rus dilinin təsiri hiss olunan sözlərdən biri də Azərbaycan dilindəki *gəndəlaş* sözüdür. Bu söz qaqauz dilində ilk sait səsin uzanması ilə *miimer*, türk dilində isə *mürver* biçimində işlədilir. Elmi adı *Sambucus* olan müalicəvi bitkidir. Türkməncədəki qarşılığı rus dilindəki *Бузина* ilə eynilik təşkil edir. Elmi adı *Hypericum perforatum* olan *adi dazı* (*pəncə/dəlikli dazıotu*) olan bitkisinin türkmən dilində qarşılığı *zveroboydur* ki, bu söz rus dilindəki *зверобой* sözündən götürülmüşdür. Bir çox farmakoloji xüsusiyyətlərlə zəngin olan bu bitkidən təbabətdə geniş istifadə olunur. *Adi dazının* preparatları zəif toksiki təsirə malikdir, lakin zəhərli deyil. Bu bitkinin qaqauz dilində qarşılığı *kılıç*, türk dilində isə *adi dazı* bitkisinin bir neçə sözlə *kılıç otu*(*sarı kantaron/Mayasıl otu/Koyunkıran*) ifadəsi mövcuddur.

Oğuz qrupu bitki adlarını tədqiq edərkən qarşılaşdığımız məqamlardan bir də odur ki, bitki adları bəzən xüsusi isimlərin yer, şəxs və s. iştirakı ilə əmələ gəlir. Azərbaycan dilində işlədilən *Mərsin*(*Mərsin ağacı*) sözü türk dilində *ə-e* əvəzlənməsi ilə *Mərsin ağacı*, qaqauz dilində rus dilindəki analoq qarşılığı *Mupm* sözünün təsiri ilə *Mirta*, türkmən dilində isə *mirt* formasında işlədilir. Bununla yanaşı türk dilində *murt* forması da işlədilir. Latınca elmi ədəbiyyatda adı *Mırtus* olan bitki həmişəyaşıl diş və damaq müalicəsində istifadə olunur. Buradan belə bir nəticə də hasil olunur ki, rus dilindəki söz latın dilindən gəlmişdir. Bundan başqa şəxs adının istifadə olunduğu *Antonovka* və ya *Qış alması* adlı bitkinin digər oğuz qrupu türk dillərində heç bir dəyişiklik olmadan eyni ilə işlədilir. Qaqauz, türk və türkmən dillərində *Antonovka* (*Antonovka alması*) formasında işlədilir. *Antonovka alması* keçmiş SSRİ və günümüz Polşasında populyar olan payızın sonu qışın əvvəlinə xas olan mədəni seleksiya olunmuş elmi dildə *Malus domestica Antonovka* adlanan alma növüdür. Yer adının işlədildiyi *Alban buğdası* buğda sortlarından biridir. Türkmən dilində *Alban buğdayı* formasında işlədilir. Qaqauz və türk dillərində isə *alban* sözünün qarşılığı *arnavut* kəliməsidir ki, yalnız bu sözün tərcüməsi ilə eyni ilə işlədilir. Qaqauz dilində *v* hərfinin düşümü ilə *Arnaut*, türk dilində isə *Arnavut buğdayı* şəklində işlədilir. Bundan başqa xüsusi isim işlədilən *Cənnət alması* almanın bir növüdür. Bu söz digər oğuz qrupu türk dillərində demək olar ki, eyni ilə işlədilir. Belə ki, qaqauz dilində *Cənnət alması*, türk dilində *Cənnət elması*, türkmən dilində isə *Cənnət alması* biçimində işlədilir ki, bu da göründüyü kimi bütün dillərdə demək olar ki, eynidir. Bundan əlavə qaqauz dilində *Tatar üzümü* bitkisi vardır ki, onun türk dilində qarşılığı *Tatar üzümü/Bekətşi üzümü* və ya *yeşil Frenk üzümü* biçimində işlənir. Buradan da göründüyü kimi xüsusi isim işlədilən bu bitki adının digər türk dillərində qarşılığı xüsusi isimlədir. Bəzən isə xüsusi isimlə ifadə olunan bir bitki adı digər dillərdə ümumi isimlə ifadə olunur. Buna misal olaraq qaqauz dilində olan *Azimka* sözü Azərbaycan dilində *qışlıq buğda*, türk dilində *kışlıq buğda*, türkmən dilində isə *gış buğdayı* formasında işlənir.

Beləliklə, oğuz qrupu türk dillərində təbiət leksikasını tədqiq edərkən bu dildə işlədilən sözlərin oxşar və fərqli məqamlarını müşayiət etmək mümkündür. Eyni dil qrupuna daxil olmalarına baxmayaraq bu sözlərin də öz aralarında fərqli məqamları vardır. Belə ki, ümumiləşmə aparılarkən diqqət yetiriləsi məqam Azərbaycan və türk dillərində sözlərdə əsas cingiltiləşmə qarşılaşma hadisəsi və saitlərdə ə-e əvəzlənməsinin olduğunu müşayiət etmək mümkündür, lakin hər zaman sözlərdə eynilik müşayiət edilmir bəzən Azərbaycan dilində işlədilən söz türk dilində təmənilə fərqli sözlə əvəz edilir. Həmçinin türk dilində *yumuşak ğ* hərfinin olması bəzən Azərbaycan dilində olan sözlə türk dilindəki sözün fərqli tələffüz olunmasına səbəb olur, belə ki, sözlər yazılış baxımından oxşarlığını saxlasalar da tələffüzdə uzanma məqamı müşayiət olunur. Qaqauz dilində isə ilk samit səsin düşməsi, *h* hərfinin sözün əvvəlində və ortasında düşməsi hadisəsi müşayiət olunur. Eyni zamanda qaqauz dilində sait səslərin uzanması və uzanmanın yalnız deyilişdə deyil, eyni zamanda yazılışda olduğunu da müşayiət etmək mümkündür. Türkmən dilində isə fərqli məqamlar oğuz qrupunun digər dillərinə nisbətən daha çox müşayiət olunur. Burada tarixi faktorun da böyük rolu vardır. Belə ki, uzun müddət ruslarla təmasda yaşadıqlarından türkmən dilində bəzi sözlər rus dilindən eyni ilə türkmən dilinə ilhaq olunmuşdur. Bəzən isə türkmən dilində rus dilçiliyindən keçən sözlərdə ahəng qanunu qorunması prinsipi müşayiət olunur.

Nəticə

Türklər yayılan ərazilərdə olmayan bitkilərin təsviri və adlandırılması ya bu bitkinin latın dilindəki qarşılığının türk dilinə uyğunlaşdırılmış variantı, bəzən isə rus və ya əcnəbi keçdiyi dilin təsiri əsasında formalaşır. Lakin ümumilikdə götürüldükdə oğuz qrupu türk dillərindəki sözlərdə oxşar məqamların çoxluğu onların eyni kökdən gəlməsi ilə əlaqədardır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Türkmenistanyň Gyzyl Kitaby. Tom 1 Ösümlükler we Kömelekler Türkmen, inlis we rus dillerinde. Aşqabad. 2011. 287 s.
2. www.teach-learn.narod.ru
3. www.haberturk.com/kultur-sanat/haber/51020-turkce-dunyada-5-dil
4. Halil İnancık. Devleti Aliyye Osmanlı İmperatorluğu üzerine araştırmalar. İstanbul. 2009. 584 s.
5. Şükrü Haluk Akalın. Türk Dili: Dünya Dili (Türkçe). İstanbul. 2013. 215 s.
6. Altuntaş A. Gagavuz Türklerinde Bitki Adları ve Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırılması. İstanbul. 2018. International Journal of Humanities and Education. 432-447 s.
7. B.E. Budaqov. Azərbaycan təbiəti. Bakı. 1980. 1 s.
8. Çakmak C. Türkmen Türkçesinde Görülen Yalancı Eş Değer Kelimeler. 15-53 s.
9. Karakaş E. Gagauz Atasözü ve Deyimlerinde Arkaik Kelimeler. Lefkoşa. 2010. 17 s.
10. Abid S. Azerbaycan Ağızlarında Kullanılan Yabancı Bitki Adlarının Anlamsal ve Morfolojik İncelenmesi. İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 2018. 235-248 s.
11. Radloff W. Die Altürkischen Inschriften der Mongolei. Sank- Peterburq. 1894. 174 s.
12. Çeneli İ. Türkmen Türkçesinin Sözlüğü. TDK. Ankara. 1982. 56 s.
13. Sir Gerard Clauson. "An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish". Oxford. 1972. 989 s.
14. Faruk Öztürk. Kutadgu Bilig`de Bitki Adları. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. İstanbul. 2005. 205 s.

Эльнура Гусейнова

Лексика отражающая растений в группе Огуз

Огузская группа может сопровождаться сходными и разными точками употребления слов при изучении лексики природы на турецком языке. Хотя они входят в одну языковую группу, эти слова имеют разные значения между собой. Таким образом, можно отметить, что основным моментом в обобщении является тот факт, что слова в азербайджанском и турецком языках заменяются главным цинизмом в явлении противостояния и гласных, но слова не всегда сопровождаются тем же. Иногда слово, используемое в азербайджанском языке, заменяется другим словом в турецком языке. Кроме того, мягкая буква ğ в турецком языке иногда вызывает произношение слова в турецком языке, чтобы дифференцировать слово, даже если слова сохраняют сходство с точки зрения письменности, но длина произношения также сопровождается. В гагаузском языке первый согласный шум сопровождается тем, что буква h находится в начале и в середине. В то же время это может сопровождаться тем, что голоса гагаузов удлиняются и что длина не только сформулирована, но и записана. Различные моменты в туркменском языке чем другие языки огузской группы более сопровождаются. Исторический фактор играет здесь большую роль. Поскольку они долгое время общались с русскими, некоторые слова на туркменском языке были переведены на русский с того же языка, что и туркменский. Иногда в тюркском языке русское языкознание сопровождается принципом гармонизации. Описание и обозначение растений, не находящихся на территории турок, формируется на основе этого варианта на латинском языке, адаптированном к турецкому языку, а иногда и русскому или иностранному языку. Но в целом огузская группа связана с тем, что большинство похожих слов в тюркских языках имеют один и тот же корень.

***Ключевые слова:** флора, Огузская группа тюркских языков, омоними, названия цветов, названия травы*

Elnura Huseynova

Vocabulary reflective plants in Oguz group

The Oguz group may be accompanied by similar and different points of use of words in this language when studying the vocabulary of nature in Turkish. Although they belong to the same language group, these words have different meanings among themselves. Thus, it can be noted that the main point in the generalization is the fact that the words in the Azerbaijani and Turkish languages are replaced by the main cynicism in the phenomenon of confrontation and vowels, but the words are not always accompanied by the same, sometimes the word used in the Azerbaijani language is replaced by another word in Turkish. In addition, a soft letter ğ in Turkish sometimes causes a word to be pronounced in Turkish in order to differentiate a word, even if the words are similar in terms of writing, but the length of the pronunciation is also accompanied. In Gagauz, the first consonant noise is accompanied by the fact that the letter h is in the beginning and in the middle. At the same time, this may be accompanied by the fact that the voices of Gagauz are lengthened and that the length is not only formulated, but also recorded. Different moments in the Turkmen language are more followed than other languages of the Oguz group. The historical factor plays a big role here. Since they had long spoken with Russians, some words in Turkmen were translated into Russian from the same language as Turkmen. Sometimes in Turkmen linguistics is accompanied by the principle of harmonization of the law of harmony. The description and designation of plants that are not in the territory of the Turks, is formed on the basis of the effect of this variant in the Latin language, adapted to the Turkish language, and sometimes Russian or a foreign language. But

in general, the Oguz group is related to the fact that most similar words in Turkic languages have the same root.

Keywords: *plants` world, Oguzh group of Turkish languages, homonyms, flowers name, plants name*

Qısaltmalar:

Azərbay. : Azərbaycan dili

Türk.: Türk dili

Qaq.: Qaqauz dili

Türkm.: Türkmən dili

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 07.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Cəmilə Rüstəmovə tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.